

ԱԲԴՈՒԼ ՀԱՄԻԴ II-Ը ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Բանալի բառեր – Օսմանյան կայսրություն, թուրքական պատմագրություն, «կարմիր սուլթան», հայերի կոտորածներ, Աբդուլ Համիդ II-ի հուշեր, կեղծարարություն, խոսվածքներ

Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովրդի նկատմամբ պատմական տարբեր ժամանակաշրջաններում իրականացված ոճրագործությունների ուսումնասիրության հարցում մեծապես կարևորվում են ոչ միայն օտարագրի դիվանագետների, միսիոներների և ակնաստեսների վկայությունները, այլև պետական, քաղաքական և հասարակական թուրք գործիչների, առավել ևս հայերի տեղահանություններին և կոտորածներին առնչվող հրամաններն արձակած բարձրաստիճան պաշտոնյաների հուշերը: Թուրքիայում վերջին տասնամյակներում բազմիցս հրատարակվել են ինչպես Թալեաթի¹, Ջեմալի², Էնվերի³, այնպես էլ սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի⁴ հուշագրությունները:

Սույն հոդվածում քննության կենթարկենք Աբդուլ Համիդ II-ի հուշերը, որոնցում նա թեև խիստ սահմանափակ անդրադարձներ է կատարել հայերին վերաբերող խնդիրներին, այնուամենայնիվ փորձել է պատմական իրականությունը ներկայացնել որպես հայերի ներքին խնդիրներ՝ դրանով իսկ քողարկելով իր վարած քաղաքականության, հատկապես հայերի նկատմամբ իրականացրած հանցագործությունների բուն էությունը:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ սուլթանի օրագրային գրառումների վերաբերյալ թուրքական պատմագրության մեջ կան լուրջ տարակարծություններ: Այդ հարցին անդրադարձել է հայտնի պատմաբան, 2008-2011 թթ. Թուրքական պատմագիտական ընկերության նախագահ Ալի Բիրինջին, որը 2005 թ. «Սուլթան Աբդուլ Համիդի հուշագրությունները» գրքի վերաբերյալ հրատարակել է բուռն քննարկումների տեղիք տված մի հոդված⁵: Հեղինակը պնդում է, որ տարբեր վերնագրերով բազմիցս հրատարակված⁶, փոփոխու-

¹ Տե՛ս **Murat Bardakçı**, Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi, İstanbul, 2008:

² Տե՛ս **Alpay Kabacalı**, Hatıralar Cemal Paşa, İstanbul, 2001:

³ Տե՛ս **Halil Erdoğan Cengiz**, Enver Paşa'nın Anıları (1881-1908), İstanbul, 1991:

⁴ Տե՛ս **İsmet Bozdağ**, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, İstanbul, 1985:

⁵ Տե՛ս **Ali Birinci**, Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri, DİVÂN İlimi Araştırmaları, sy. 19 (2005/2), s. 177-194:

⁶ «Hâtîrât-ı Abdülhamit Han-ı Sâni» («Աբդուլ Համիդ II-ի հուշերը»), «Abdülhamid Anlatıyor» («Աբդուլ Համիդը պատմում է»), «Hâtîrat» («Հիշողություններ»), «Abdülhamid'in Hatıra Defteri»

թյուններ կրած և խմբագրված այս գիրքը իրականում Աբդուլ Համիդի գրչին չի պատկանում, այլ պարզապես վերագրվել է նրան: Ըստ նրա՝ հուշերի մի մասը գրել է թուրք պետական գործիչ և գրող Մուլեյման Նազիֆը, իսկ մյուս մասը՝ գիրքը հրատարակության պատրաստած Իսմեթ Բոզդաղը: Շրջանառվում է այն տեսակետը, որ Մուլեյման Նազիֆը խնդիրներ է ունեցել իթթիհադականների հետ, որոնք փորձում էին քննադատել սուլթանի գործունեությունը, նսեմացնել նրան, ուստի նա ձեռնամուխ է եղել Աբդուլ Համիդ II-ի անունով հուշերի շարադրմանը՝ փորձելով հակադարձել իթթիհադականների գործելաոճին¹: Պատմաբանը մի կարևոր նկատառում է անում. հուշերում առկա բառապաշարը չի համապատասխանում այն ժամանակվա խոսակցական կամ գրավոր լեզվին, դեռ ավելին՝ այն շատ ավելի մոտ է ժամանակակից թուրքերենի գրավոր և խոսակցական ոճին²: Մինևույն կարծիքն է հայտնում նաև թուրք պատմաբան և իրավաբան Էքրեմ Բուլդրա Էքինջին՝ ընդգծելով, որ Օսմանյան կայսրությունում ընդունված չի եղել, որ սուլթանները հուշեր գրեն³: Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված մի շարք գիտական աշխատանքների հեղինակ Էնգին Դենիզ Աքարլըն ևս կարծում է, որ Աբդուլ Համիդին վերագրվող հուշագրությունները իրականում նրա գրչին չեն պատկանում⁴: Գրող Աբդուլհամիդ Քըրմըզըն նույնպես համոզված է դրանում, քանի որ կառավարման ընթացքում նա հավանաբար ժամանակ չէր ունենա դրանք գրելու, իսկ 1909 թ. Մալունիկ արքայով լի սուլթանին իթթիհադականները կարգելեին թղթին հանձնել իր հուշերը, որոնցում կարող էին տեղ գտնել նաև իթթիհադականների գործունեությանը վերաբերող բացասական մտքեր⁵:

Դեռևս 1913 թ. հասարակական-քաղաքական, պետական գործիչ, ՀՅԴ անդամ Արշակ Ջամալյանը (Իսահակյանը, 1882-1940) Թիֆլիսի «Հորիզոն» թերթում հրատարակել է «Աբդուլ Համիդի հուշերը» խորագրով հոդվածաշար⁶: Մակայն նա հոդվածները թարգմանել է ոչ թե գերմաներեն բնագրից, այլ Փարիզում հրատարակվող ֆրանսիական «Տան» թերթից: Հետագայում ապացուցվել է, որ Աբդուլ Համիդ II-ի հուշերը «Nord und Süd» գերմանական պարբերաթերթում հրատարակվել են 1913 թ. փետրվար, մարտ և ապրիլ ամիսներին, սակայն Ջամալյանի թարգմանությամբ մեզ է հասել

(«Աբդուլ Համիդի հուշագրությունները»), «Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri» («Սուլթան Աբդուլ Համիդի հուշագրությունները»):

¹ Տե՛ս **Ali Birinci**, նշվ. աշխ., էջ 185:

² http://www.dailymotion.com/video/x1j0kqn_sultan-abdulhamid-in-uydurma-hatira-defterleri_school

³ Տե՛ս **Ekrem Buğra Ekinci**, Osmanlı'nın Çöküşü, İstanbul, 2014, s. 48:

⁴ Այդ մասին տե՛ս **Ali Birinci**, նշվ. աշխ., էջ 187:

⁵ Տե՛ս **Abdülhamid Kırmızı**, Sultan II. Abdülhamid İmparatorluğun Son Nefesi, II. Abdülhamid Modernleşme Sürecinde İstanbul, İstanbul, 2011, s. 23:

⁶ Աբդուլ Համիդի յիշողությունները // «Հորիզոն», 1913, 21, 23, 24, 27 փետրվար, թիվ 41-44:

գերմանական պարբերաթերթում հոդվածաշարի՝ միայն մեկ ամսում լույս տեսած մասը¹: 1926 թ. այս երեք հոդվածները թարգմանաբար հրատարակել է նաև Օսմանյան պատմագիտական ընկերությունը: Իսկ «Ենի Սաբահ» թերթը 1949 թ. նոյեմբերին ձեռնարկել է այս հոդվածների վերահրատարակությունը (9 և 10 համարներում), սակայն քննադատությունների և բողոքների պատճառով ստիպված է եղել դադարեցնել, քանի որ կասկածի տակ էր դրվում հուշերն Աբդուլ Համիդին պատկանելու հարցը: Այնուամենայնիվ, հուշերի իրական լինելու հանգամանքը կարելի է պայմանավորել այն հանգամանքով, որ հուշագրության առանձին հատվածներ գերմանական նշված պարբերաթերթում լույս են տեսել 1913 թ., մինչդեռ սուլթանը մահացել է 1918 թ.: Այս պարագայում ինչպե՞ս է կարելի բացատրել Աբդուլ Համիդի լռությունը: Վերջինս, անշուշտ, կարդացել է դրանք և կարող էր հերքել իր գրչին պատկանելը:

Թուրքական պատմագրության մեջ նկատելի են Աբդուլ Համիդի II-ի կերպարի լուսաբանման տարբեր մոտեցումներ: Նրա հուշագրությունների շուրջ թուրք պատմաբանների միջև ծավալված վիճահարույց քննարկումները ցույց են տալիս, որ Աբդուլ Համիդի գործունեությունը միանշանակ չի ընկալվել թե՛ հասարակության և թե՛ գիտական շրջաններում: Ամեն դեպքում սուլթանի՝ իբրև հեղինակի մասին կասկածները նպաստել են դրանց նկատմամբ մեծ հետաքրքրության աճին:

Ուսումնասիրելով քննարկվող հուշագրությունը՝ մենք փորձել ենք ներկայացնել դրանում տեղ գտած պատմագիտական տեսանկյունից կարևոր և հետաքրքրություն ներկայացնող այն հատվածները, որոնք առնչվում են հատկապես Հայկական հարցին և կոտորածներին, Օսմանյան կայսրությունում հայերի կյանքին ու կարգավիճակին, ինչպես նաև սուլթանի հրամանով նրանց «խռովությունները» ճնշելուն:

Աբդուլ Համիդը իր հուշերը սկսել է գրի առնել Ստամբուլի Բեյլերբեյ պալատում տնային կալանքի ժամանակ: Գրքի՝ «Հուշեր գրելու պատճառը» բաժնում նա նշում է հետևյալը. «Իմ կառավարման 33 տարիների ընթացքում կայսրությունում տեղի են ունեցել այնպիսի իրադարձություններ, որոնց մասին միայն ես գիտեմ և ինձ շրջապատող մի քանի մարդիկ: Եվ եթե այդ մասին ես չգրեմ, և նրանք էլ չպատմեն, ապա այդ իրադարձությունները պատմությանն անհայտ կմնան... գտնում եմ, որ իմ հիշողությունները ոչ միայն իմն են, այլև պատմությանը»²:

Աբդուլ Համիդի մտքերը սկզբնական շրջանում գրի է առել Ալի Մուհսին անունով մի պալատական գրագիր, սակայն ռամագանի ժամանակ աշխատանքները դադարեցվել են, և, ինչպես նշում է նախկին սուլթանը, իրենք այ-

¹ Տե՛ս **Եազըճեան Գ.**, Ապտիլ Համիտ Բ. կարմիր սուլթանը, Պեյրուք, 1980, էջ 810-836:

² **İsmet Bozdağ**, նշվ. աշխ., էջ 141:

դուհետ այլևս չեն հանդիպել: Միայն որոշ ժամանակ անց որդու՝ Աբդու-ռահիմի միջոցով նա տեղեկացել է, որ Մուհսին բեյին բանտարկել են պալատի նկուղում: Աբդուլ Համիդի դուստր Այշե Օսմանօղլուն ևս, իր հուշերում անդրադառնալով այս թեմային, նշում է, որ Մուհսին բեյի բանտարկության պատճառը եղել է իր հոր հուշերը գրի առնելը¹: Թուրք գրող Դանիշմենդը գրում է, թե իբր Աբդուլ Համիդի աղջիկներից Այշե սուլթանուհին տեսել է, որ իր հայրը գրության տրցակը հանձնել է փաշաներից մեկին հրատարակության նպատակով²:

Իսմեթ Բոզդաղը, ներկայացնելով սուլթանի հուշերը գտնելու պատմությունը, նշում է, որ 1944 թ. աշնանը Բուրսայի Բոզդաղ գրախանություն է ձեռք բերել հուշագրությունը, որի վրա մատիտով գրեթե անընթեռնելի գրված է եղել, որ դրանք պատկանում են Աբդուլ Համիդ II-ին: Հուշերի մասին տեղեկացնելով որոշ պատմաբանների՝ նա պարզել է, որ Աբդուլ Համիդի օրագրային որոշ գրառումներ լույս են տեսել դեռևս 1919 թ. Լայպցիգում հրատարակվող «Ութարիթ» ամսագրում: Ձեռնամուխ լինելով Աբդուլ Համիդի հուշերի ամբողջական հրատարակությանը՝ նա փնտրել և Գերմանիայում գտել է դրանց ամբողջական տարբերակը և այն լույս ընծայել³: Առաջաբանում, որը գրել է «Փընար» հրատարակչությունը, նշվում է, որ այս գիրքը պետք չէ համարել Աբդուլ Համիդին սատարող քայլ, այլ այն պարզապես շատ կարևոր սկզբնաղբյուր է տվյալ ժամանակաշրջանի օսմանյան պատմության լիարժեք և օբյեկտիվ ուսումնասիրության համար⁴:

Փորձելով արդարացնել Աբդուլ Համիդի վարած քաղաքականությունը՝ հուշերի խմբագիր Ի. Բոզդաղը գրքի վերջում սուլթանին գովերգող որոշ գրառումներ է կատարել: Դրանով նա փորձել է ապացուցել, որ Աբդուլ Համիդի վախկոտ ու կասկածամիտ լինելու անժխտելի և անառարկելի փաստը չի համապատասխանում իրականությանը: Նա մասնավորապես գրում է, որ ներքին գործերի նախկին նախարար Ռեշիդ բեյը, իր հուշերում անդրադառնալով Աբդուլ Համիդին, նշում է, որ նրա նման ազնիվ ու շիտակ մարդիկ շատ քիչ կան⁵, իսկ աբդուլիամիդյան ժամանակաշրջանի հայտնի դրամատերերից Ջարիֆին պատմում է, որ ինքը օսմանյան իշխանների թվում չի ճանաչում որևէ մեկի, ով կլիներ Աբդուլ Համիդի նման տնտեսող, կապիտալը գնահատող և ինելացի անձնավորություն⁶: Աբդուլ Համիդի ավելորդ կասկածամտությունը քողարկող պնդումներ կան նաև այլ թուրք պատմա-

¹ Տե՛ս **Ayşe Osmanoğlu**, Babam Sultan Abdülhamid, Timaş Yayınları, 6. Baskı, İstanbul, 2013, s. 184:

² Այդ մասին տե՛ս **Եսզըճեան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 810:

³ Տե՛ս **İsmet Bozdağ**, նշվ. աշխ., էջ 177:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 191:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 194:

բանների գործերում: Հայտնի թուրք պատմաբան Ջուհուրի Դանըշմանը գրում է, որ սուլթանը ոչ թե վախկոտ էր, այլ զգուշավոր, քանի որ պատասխանատու էր ոչ միայն իր, այլև ամբողջ ազգի համար¹: Նա նաև նշում է, որ նման մեծահոգի սուլթանը, որը ոչ մի կաթիլ արյուն չի թափել, չի կարող կոչվել «կարմիր սուլթան»²:

Անկասկած, Աբդուլ Համիդ II-ը (1842-1918) օսմանյան գահակալներից ամենաքննարկված և դեռևս քննարկվող սուլթանն է, որը գահ է բարձրացել 1876 թ. պալատական հեղաշրջման հետևանքով օսմանյան պատմության ամենաբարդ ժամանակահատվածում և Օսմանյան կայսրությունը միահեծան դեկավարել է մինչև 1908 թ.: Սկզբնապես ներկայանալով իբրև բարենորոգումների ու խորհրդարանական կարգերի կողմնակից՝ Աբդուլ Համիդը 1876 թ. դեկտեմբերի 23-ին հռչակել է սահմանադրություն, սակայն շատ չանցած ցրել է խորհրդարանը և երկրում հաստատել միահեծան վարչակարգ: Օսմանյան կայսրության անդամահատման վտանգն ու երկրի ներքին ծանր կացությունը նրա օրոք ծնունդ են տվել երիտթուքական շարժմանը: 1909 թ. մարտի 31-ի հեղաշրջման փորձից հետո նա վերջնականապես գահընկեց է արվել և մինչև կյանքի վերջն ապրել տնային կալանքի տակ՝ սկզբում Մալոնիկում, իսկ 1912 թ. հետո՝ Ստամբուլում: Աբդուլ Համիդ II-ը պատմության մեջ առավելապես հայտնի է «կարմիր սուլթան» մականունով, ինչը վաստակել է հայերի ու քրիստոնյա այլ ազգերի արյունալի ջարդերը կազմակերպելու համար:

Հուշերում Աբդուլ Համիդը անդրադարձել է իր կառավարման տարիներին մոլեգնող գրաքննությանը. «Երբեմն Եվրոպա ուղարկված մարդիկ իրենց հետ Թուրքիա են բերում վնասակար մտքեր, փորձում ցույց տալ եվրոպական քաղաքակրթության առավելությունը: Ես չեմ կարող նրանց դատել իրենց սխալ կյանքի համար, սակայն պարտավոր եմ կանխել, որ դրանք չփոխանցվեն մյուսներին: Եվրոպա ուղարկված երիտասարդներից ոմանք, Ֆրանսիայում ծանոթանալով Ֆրանսիական հեղափոխությանը, ժողովրդին հրահրում են ապստամբությունների՝ դա համարելով հայրենասիրություն: Բնականաբար ես դա թույլ տալ չեմ կարող: Իսկ նրանք իմ երկրի թշնամիների նման ինձ կոչում են «կարմիր սուլթան»: Ահա այստեղ է, որ գործում էր գրաքննությունը, և ես արգելում եմ միայն նման բովանդակությամբ նյութերի հրատարակումը, իսկ գիտության ոլորտում ես նույնիսկ խթանում եմ և պետության անունից շնորհակալություն հայտնում»³: Իրականում, սակայն, անհերքելի փաստ է, որ «արյունոտ սուլթանը» դաժանորեն հալածում էր մամուլը: Նրա օրոք փակվեցին բազմաթիվ թերթեր, իսկ հրատարակվող մի

¹ Տե՛ս **Zuhuri Danışman**, Osmanlı İmparatorluğu tarihi XIII, Sultan İnci Abdülhamid Han, İstanbul, 1966, s. 268:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 266-267:

³ Տե՛ս **İsmet Bozdağ**, նշվ. աշխ., էջ 101:

քանի լրագրերը կոչված էին փառաբանելու նրա անձը, ներքին և արտաքին քաղաքականությունը: Խիստ հսկողության տակ են դրվել դպրոցները: Հայոց պատմության, աշխարհագրության դասավանդումն արգելված էր ամբողջ Թուրքիայում. այդ առարկաներին նվիրված գրքերը բռնագրավվում էին, այրվում, իսկ ուսուցիչներն ու հեղինակները՝ ենթարկվում պատժի՝ որպես ոճրագործներ:

Իր հուշագրությունում Աբդուլ Համիդը անդրադարձել է այն իրողությանը, որ Հայկական հարցը անդադար շրջանառվել է եվրոպական թերթերում, որտեղ հասարակությանը տրամադրել են իր դեմ և իրեն անվանել «կարմիր սուլթան»: Իսկ հուշագրության «Կարմիր կենդանի» (Kızıl Hayvan-Bete Rouge) վերնագրված բաժնում նա գրում է, որ այսպես իրեն առաջին անգամ անվանել է ֆրանսիացի փիլիսոփա և գրական գործիչ Պիեռ Քիառը, որը, 1893 թ. գալով Ստամբուլ, հայկական դպրոցներում չարություն և երկպառակություն է սերմանել: 1893-1896 թթ. Կոստանդնուպոլսում աշխատանքային գործունեություն ծավալած Քիառը ֆրանսիացի այն սակավաթիվ ժամանակակիցներից էր, որն արևմտահայության կոտորածների սկզբնական փուլում գտնվել է Օսմանյան կայսրությունում: Այստեղ նրան աշխատանքի էին հրավիրել Բերայի հայկական ուսումնարաններից մեկում ֆրանսերեն և լատիներեն դասավանդելու համար: Հայ ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ Քիառի հետաքրքրության աճին մեծապես նպաստել են 1894 թ. սկիզբ առած նրա բարեկամական փոխհարաբերություններն ու սերտ համագործակցությունը Արշակ Չոպանյանի հետ¹: Քիառը Ստամբուլի հայկական դպրոցներում ուսուցչություն է արել, փիլիսոփայության և գրականության դասերին զուգընթաց տվել է նաև «թուրքական լծից ազատվելու» դասեր: Աբդուլ Համիդը Սասունում և Ջեյթունում առաջացած խնդիրները կապում է Քիառի անվան հետ՝ նրան մեղադրելով հայ ժողովրդի շրջանում հակասուլթանական և ազատագրական քարոզչություն ծավալելու համար²:

Քիառի ելույթների թիրախում հառնում է Աբդուլ Համիդ II-ի հայատյաց կերպարը, որին նա համարում է հայկական կոտորածների կազմակերպիչ և անվանում «մեծ մարդասպան», «կարմիր գազան», «կայսերական ավազակ», «մարդկային կերպարանք ունեցող հրեշավոր գազան», «նորին արյունոտ մեծություն»: Քիառը, զինվորագրվելով հայ ժողովրդի գոյատևման պայքարի խնդրին, իր գործունեությունը չի սահմանափակել միայն գիտական բնույթի աշխատանքներ հրատարակելով, այլ ծավալել է նաև բեղուն հրապարակախոսական գործունեություն³:

¹ Տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության հասարակական-քաղաքական մտքի գնահատմամբ (XIX դարի վերջ – XX դարի սկիզբ), երկրորդ հրատարակություն, Երևան, 2011, էջ 244:

² Տե՛ս **İsmet Bozdağ**, նշվ. աշխ., էջ 54:

³ Տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 249, 277:

Աբդուլ Համիդը, անդրադառնալով ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ Օսմանյան պետության քաղաքականությանը, նշել է, որ հայ ժողովուրդը միշտ աչքի է ընկել օսմանյան քաղաքակրթությանը մատուցած ծառայություններով և հավատարմությամբ: Սակայն Ռուսաստանը, հայերի շրջանում հրահրելով խռովություններ և ապստամբություններ, նպատակ էր հետապնդում խնդիրներ առաջացնել Թուրքիայի համար, քանի որ նա ևս չէր ցանկանում, որ հայ ժողովուրդը ձեռք բերի անկախություն և ունենա անկախ պետականություն:

Անդրադառնալով կոտորածներին՝ Աբդուլ Համիդը փորձում է խուսափել քրիստոնյաների, հատկապես հայերի կոտորածների պատասխանատվությունից և դրա գլխավոր մեղավոր է համարում ռուսական կառավարությանը: Նա խոստովանում է, որ հայ-թուրքական պայքարին վերջ տալու նպատակով Ջեքի փաշայի գլխավորությամբ զորք է ուղարկել և ճնշել Սասունում տեղի ունեցած ապստամբությունները՝ պատճառաբանելով, որ հայերի նպատակը թուրք ազգաբնակչության շրջանում խռովություններ հրահրելն էր, ինչը կարող էր հանգեցնել խնդրին եվրոպական տերությունների միջամտությանը: Մեղադրելով հայերին՝ նա իր հուշերում չի շրջանցել նաև իր դեմ կատարված մահափորձը՝ նշելով, որ ոչ մի ազնիվ հայ գիտակցաբար սուլթանի սպանությունը չէր ծրագրի¹: Աբդուլ Համիդի հուշերը հայկական ապստամբությունները ճնշելու առնչությամբ հիմնավորում են 1894-1896 թթ. կոտորածը, որի ընթացքում սպանվեց ավելի քան 300 000 հայ:

Աբդուլ Համիդը մի առանձին բաժին հատկացրել է հայ-երիտթուրքական համագործակցությանը՝ նշելով, որ երիտթուրքերը, լինելով արևմտականացման կողմնակիցներ, լուրջ հարաբերություններ էին ձևավորել կայսրությունը մասնատել և պետականություն ստեղծել ցանկացող հայերի հետ: Մեղադրելով երիտթուրքերին հայերի հետ համագործակցության, երկրում առկա խնդիրների, ողբերգական իրավիճակի և բանակի պարտության համար՝ Աբդուլ Համիդը փորձում է անտեսել այն իրողությունը, որ թե՛ պետության առջև ծառացած խնդիրները և թե՛ հայ ժողովրդի նկատմամբ հետագա բոլոր ոճրագործությունները սկիզբ են դրվել հենց իր կառավարման ժամանակաշրջանում:

Աբդուլ Համիդի հուշերի ուսումնասիրությամբ հաստատվում է այն փաստը, որ 1923 թ. Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից հետո տասնամյակներ շարունակ թուրքական պատմագրության մեջ շրջանառվող Օսմանյան կայսրության պատմության կեղծարարության և Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության ակունքները սկզբնավորվել են դեռևս օսմանյան պետության գոյության օրոք և ոչ միայն Աբդուլ Համիդ II-ի

¹ 1905 թ. հուլիսի 21-ին Ստամբուլի Յըլդըզ մզկիթում շնչահեղձ կազմակերպել են նրա մահափորձը, որը ձախողվել է, իսկ գլխավոր կազմակերպիչ Քրիստափոր Միքայելյանը՝ զոհվել:

նախաձեռնությամբ Արևմտյան Եվրոպայում¹, այլև բուն Թուրքիայում, ինչի վառ ապացույցներից է նախկին սուլթանի կողմից պատմական իրողությունների սուբյեկտիվ և կողմնակալ շարադրումը: Թուրքական կողմի այն պնդումները, թե իբր օսմանները «հայապահպան» քաղաքականություն են վարել, որ արևմտահայերն ազգային-ազատագրական պայքար երբևէ չեն մղել, իսկ բոլոր «հուզումները» հրահրել են արտաքին ուժերը, և որ 1894-1896 թթ. կոտորածները սուկ երկուստեք կորուստների պատճառ դարձած հայ-թուրքական ընդհարումներ են եղել, առաջինը շրջանառության մեջ դնողներից է հենց Արդուլ Համիդը:

Татевик Акопян – *Абдул-Гамид II об армянах*

В своих мемуарах султан Абдул-Гамид II, вскользь обращаясь к Армянскому вопросу и резне армян (1894-1896 гг.), пытается представить эти погромы как результат внутренней разобщенности армян и тем самым скрыть истинную сущность своей антиармянской политики. Изучение мемуаров султана дает основание утверждать, что основы политики отрицания и фальсификации исторических фактов, широко распространенная в современной турецкой историографии, заложены еще при нем.

Tatevik Hakobyan – *Abdul Hamid II about the Armenians*

The article is devoted to the examination of the reflection of the Armenian question and Armenian massacres (1894-1896) in the memoirs of sultan Abdul Hamid II. Even though the Red Sultan had mentioned these problems, he had tried to present the Armenian massacres as the result of internal disassociation of Armenians and thus veiling the real intentions of his policy towards the Armenians. The memoirs of sultan Abdul Hamid II represents that the policy of denial and falsification of the historical facts widely used in the modern Turkish historiography was initiated in the Ottoman period.

¹ Այդ մասին տե՛ս **Պողոսյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 171-209: